

TÜRKÇEDE YAN TÜRME TÜRLEİ VE İŞLEVLERİ

İlker Aydın

Özet

Yan tümce, kuruluş bakımından bir tümce değerinde olmasına karşın, anlamca temel tümceye bağlı olan, dilbilgisel özerkliği bulunmayan tümcedir. Yan tümcelerden dilek ya da koşul kipine dayalı olanlar ve eylemsilerle kurulanlar bağımsız yargı bildirmezler. Bir yan tümce, temel tümcenin bir ögesi olabildiği gibi, başka bir yan tümce içinde de bulunabilir. Yan tümceler yer aldıkları tümceler içinde çeşitli sözdizimsel işlev üstlenen hep bir üst tümceye bağlı birimlerdir. Kısaca, yan tümce temel tümcedeki yargıyı güçlendiren, açıklayan, bütünleyen ve türlü yollarla temel tümceye bağlanan tümcedir. Türkçede yan tümceler, öncelikle eylemlerine göre çekimli eylemli yan tümceler ve çekimsiz eylemli yan tümceler olmak üzere ikiye ayrılır. Dilek-koşul tümceleri, ki'li tümceler, çeşitli ilgeç ve yinelemelerle kurulan yan tümceler eylemi çekimli olan yan tümceleri oluşturur. Bunlar tam donanımlı yan tümceler olarak da adlandırılır, Türkçede oldukça sınırlı sayıdadır. Türkçede asıl yan tümceleri oluşturan yapılar eylemi çekimsiz olan yapılardır. Bu tür yan tümceler, tümcede hem ad hem de eylem işlevi gören eylemsilerle (adeylem, sıfateylem, bağeylem) kurulur. Bunlar tam donanımlı olmayan yan tümcelerdir. İşlev bakımından yan tümceler, tümce içinde bir ad gibi sıfat, özne, tümleç ve belirteç işlevi üstlenirler. Bu çalışma, Türkçenin sözdizim ilkelerinin saptanması, özellikle karmaşık tümcelerin çözümlenerek Türkçe tümce yapısının ortaya konulması, yani dilin işleyiş sisteminin kavranması açısından Türkçe öğrenen ve öğretenlere büyük yararlar sağlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Türkçe, sözdizim, tümce, yan tümce, eylemlilik, ortaç, ulaç, işlev.

SUBORDINATE CLAUSE IN TURKISH LANGUAGE AND THEIR FUNCTIONS

Abstract

Subordinate clauses, although it is a sentence with its structure, meaningly bound to main sentence without being autonomous gramatically. Some subordinate clauses like if clauses, wish clauses and verb clauses don't explain the true meaning of sentences. A subordinate clause can be a component of main sentence as well as taking part in another subordinate clause. Subordinate clauses in their main sentences are always bound to an upper sentence with some syntax functions. Briefly, subordinate clauses strengthen, explain and complete the idea of main sentence and bound to it with some ways. Subordinate clauses in Turkish are two types as subordinate clauses with finite verb forms and with infinite verb forms. Wish – if clauses, that clauses and subordinate clauses which are structured with some prepositions and repeats are finite verb forms. These are also called as fully equipped subordinate sentences and are few in Turkish. Main forms of subordinate clauses are infinite verb forms in Turkish. These kinds of sentences are structured with both noun and nonfinite verbal forms (nonverb, pronoun verb, subordinate verb form) which are functioning as verbs. They are not fully equipped subordinate sentences. Subordinate sentences function as noun, adjective, subject, complement and adverb in sentences. This study is very useful for those who teach and learn Turkish language because it tries to determine principles of Turkish language syntax and bring up the structure of Turkish sentence especially by analyzing compound sentences.

Keywords: Turkish language, syntax, sentence, subordinate clause, infinitive, participle, gerund, function.

1. Giriş

1.1 Tanım

Dilin yapısal anlamda tümce sınıflaması basit ve birleşik tümce üzerine kuruludur. Basit tümce bilindiği gibi bir özne ve eylemden ya da sadece eylemden oluşan yapıdır. Birleşik tümce ise bir temel tümce ve bu temel tümceye bağlı bir ya da birden fazla yan tümceden oluşan yapıdır. Kurallı basit bir tümce, genellikle bir özne ve yüklemden oluşmaktadır. Fakat, dilde her zaman, bir ad ve bir eylemden oluşmuş böyle yalın yapılar söz konusu değildir. Kurulan tümcelerde birden fazla ad ya da ad soylu sözcük türü olabildiği gibi, birden fazla eylem ya da eylem soylu sözcük de bulunabilir. Örneğin, *Ahmet senin dün sinemaya erkek arkadaşınla gittiğini biliyor* gibi bir tümcede, hem ad, adıl, belirteç türünden öğeler hem de eylem (ya da yüklem) kökenli iki öge (*gittiğini, biliyordu*) bulunmaktadır. Bu iki eylemi birbirinden ayıran ve değişik işlev yükleyen aldıkları çekim ekleridir.

İki eylem arasındaki ayrımı belirleyebilmek için, yukarıdaki tümce, öğelerine göre çözümlendiğinde, bu tümcenin, başta yer alan bir özne (*Ahmet*), sonda yer alan bir yüklem (*biliyordu*) ve ortada bir öbek halinde bulunan *-i* durumundaki bir tümleçten (*senin dün sinemaya erkek arkadaşınla gittiğini*) oluştuğu saptanır. *-i* tümlecinin de, bir eylem ve bu eylem yönetimindeki öğelerden kurulmuş bir önerme yapısında olduğu (*sen dün sinemaya erkek arkadaşınla gittin*) görülür. Bu yapı, içinde özne, eylem ve değişik türden öğeler bulundurduğundan bir tümce, ama aynı zamanda da bir başka tümcenin *-i* durumundaki bir ögesi, belirtili nesnesidir. Buradan hareketle, Türkçede yapı bakımından iki ayrı tümce biçiminden bahsedilebilir: Bunlardan bazıları bir özne ve eylemden (ya da eylem öbeğinden) oluşan, bir metin içinde bağımsız olarak kullanılan birimlerdir. Bunlar **TEMEL TÜMCE** olarak adlandırılır. Diğerleri ise bir birleşik tümce içinde, o tümcenin bir ögesi olarak kullanılan yapılardır. Bunlar bir metinde bağımsız birimler olarak karşımıza çıkmaz; birer tümce ögesi olarak kullanılırlar. Temel tümceler doğrudan doğruya metnin yapı taşlarıdır, ötekiler ise bir tümcenin içinde yer alan alt birimlerdir. Bir üst tümcenin bir alt birimi olan bu tümceler de **YAN TÜMCE** olarak adlandırılır (Erkman-Akerson, Ozil 1998:51-52).

Türkçede *yan yargı, yan cümlecik* ya da *bağımlı cümlecik* (Ediskun 1999: 381) adlarıyla da adlandırılan yan tümceler, kuruluş bakımından bir tümce değerinde olmalarına karşın, anlamca temel tümceye bağlıdırlar. Yan tümcelerden dilek-koşul kipine dayalı olanlar ve eylemsilerle kurulanlar bağımsız yargı bildirmezler. Bir yan tümce, bir temel tümce ögesi olabildiği gibi, başka bir yan tümce içinde de bulunabilir. Yan tümceler yer aldıkları tümceler içinde çeşitli sözdizimsel işlev üstlenen hep bir üst tümceye bağlı birimlerdir. Kısaca, yan tümce temel tümcedeki yargıyı güçlendiren, açıklayan, bütünleyen ve türlü yollarla temel tümceye bağlanan tümcedir.

1.2 Amaç ve kapsam

Bu çalışma oldukça karmaşık bir konu olan Türkçede yan tümce konusunu belli bir temele dayandırmayı, yan tümcelerin biçimsel ve sözdizimsel özellikleriyle birlikte, türlerini ve işlevlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışmayla Türkçe öğrenen ve öğretenlere, konuya ilgi duyanlara katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Araştırmanın kapsamı yan tümce türleri, yan tümcelerin işlevleri ve yan tümce kuran eklerin örneklendirilmesiyle sınırlıdır. Türkçede yan tümcelerin, bir bağımsız tümcenin bütün öğelerini taşıyabildikleri; yani yüklem ve özneden başka, anlam isterlerine göre nesne, dolaylı tümleç ve belirteç alabildikleri örneklerle gösterilmiştir. Herhangi bir kuram ve yöntemle başvurulmamıştır. Konuyla ilgili eski ve yeni çalışmalar bir arada harmanlanarak bir senteze varılmaya çalışılmıştır.

2. Yan Tümcelerin Biçimsel ve Sözdizimsel Özellikleri

Birleşik tümcede, temel tümcenin dışındaki tümceler yan tümcedir. *Oktay [maçın başlayacağını]-a inanmıyor* tümcesinde iki ayrı önerme görüyoruz: Bunlardan biri temel tümce, diğeri de yan tümcedir. Temel tümce bir özne: *Oktay*; bir -e tümlecisi: *maçın başlayacağına*; bir yüklemden: *inanmıyor* oluşuyor. -e tümlecisi (dolaylı tümleç) bir yan tümce olarak gerçekleşmektedir. Kimi zaman, birleşik tümcede birden çok yan tümce kullanılır:

(1) *Ava giden/avlanır.*

(2) *Irmağa giden yol,/kasabadan kurtulunca,/göz alabildiğine/uzanan/sayılsız şeftali bahçeleri arasından geçerd.* (R. H. Karay)

Yukarıdaki örnek tümcelerden birincisi, bir yan tümceli bir birleşik tümceyken ikincisi dört yan tümceli bir birleşik tümcedir.

Yan tümceler, bir bağımsız tümcenin bütün öğelerini taşıyabilirler; yani yüklem ve özneden başka, anlam isterlerine göre nesne, dolaylı tümleç ve belirteç alabilirler (Göğüş 1969:91):

(3) *Kadın parayı naylon kutuya atarken bir yandan da sesini büsbütün yükselterek yolcuları masaya çekmeye çalışıyordu.* (A. Özyalçın, *Mis Gibi Anadol!*).

(4) (...) *ve müthiş bir arzu ile, her şeyi, bütün üzüntü ve kederlerimi, bütün sevgi ve zenginliklerimi burada bırakıp inmek, bu küçük yolda yürüyüp gitmek istedim.* (A. H. Tanpınar, *Bir Yol*).

(5) *Bir öykümü ilk kez dergi sayfalarında gördüğüm günü hatırlıyorum şu anda.* (Y. Kopan, *Tammüden Cinayet*).

Yukarıdaki yan tümcelerde bütün öge çeşitlerini görmek mümkündür: (3)te ‘Kadın’ *özne*, ‘atarken’ *yüklem*, ‘parayı’ *nesne*, ‘naylon kutuya’ *dolaylı tümleç*; (4)te ‘ben’ gizli *özne*, ‘bırakıp inmek’ ve ‘yürüyüp gitmek’ dizimleri *yüklem*; ‘müthiş bir arzu ile’ dizimi *belirteç*; ‘her şeyi, bütün üzüntü ve kederlerimi, bütün sevgi ve zenginliklerimi’ dizimleri belirtili *nesne*; ‘burada’ ve ‘bu küçük yolda’ dizimleri dolaylı *tümleç*; (5)te ‘ben’ gizli *özne*; ‘gördüğüm’ *yüklem*, ‘bir öykümü’ belirtili *nesne*; ‘ilk kez’ *belirteç*; ‘dergi sayfalarında’ dolaylı *tümleç* işlevlidir.

Yan tümcelerin nesnelere, dolaylı tümleçleri ve belirteçleri bir bağımsız tümce içindeki yapılarını korurken, asıl değişikliğe uğrayan, her zaman temel tümceye bağlı olan eylemleridir. Yan tümcelerin eylemleri temel tümcelerin eylemlerine göre bir takım farklılıklar gösterir ve Türkçe de yan tümce konusunu karmaşık kılan da bu durumdur:

- (6) [*Oktay evden çıkınca*] Filiz bizi aradı.
- (7) [*Benim döneceğim*]-i Selçuk biliyordu.
- (8) [*Senin üzülmen*] bizi de üzdü.
- (9) [*Burçin’in kokladığı*] güller soldu.

Örneklere, araç içine alınan yapılar birer yan tümcedir. Bu yapıların eylemlerine getirilen ekler, alışılageldik eylem çekim eklerinden farklıdır. Sayı-kişi eki içermeyen altıncı örnekteki yan tümcenin öznesi değiştirildiğinde, eylemin aldığı ek hep aynı kalmaktadır: *Babam evden çıkınca Filiz bizi aradı*. Ancak, (7), (8) ve (9)da, yan tümcelerin eylemleri öznelerine uyum gösteren kişi ekleriyle donatılmıştır. Bu üç örnekte de, yan tümcenin eylemleri özneleriyle birer tamlama kurmuştur: *ben-im döneceğ-im*, *sen-in üzülme-n*, *Burçin’in kokladığı-ı*. Türkçede tamlama ekleri ad ya da ad soylu sözcüklere ulandığından bu yan tümcelerde, kendi özneleriyle tamlama kuran eylem soylu sözcükler, **-ecek** (*dön-ecceğ-im*), **-me** (*üzül-me-n*), **-dik** (*kokla-dığı-ı*) gibi eklerle donatılarak ad soylu sözcüklerin işlevlerini üstlenmişlerdir. Söz konusu ekler, ‘fiil kökenli bu sözcükleri, bir yandan ad işlevi taşıyabilecek ögeler biçimine getirirken, bir yandan da bu ögelere, konuşma amacına ve bağlama göre, kısıtlı da olsa, zaman, görünüş ve kip anlamları katmaktadır.’ (Erkman-Akerson ve Ozil 1998:61). Kısaca, yan tümcenin yüklemi, temel tümcenin yükleminden aldığı eklerle ayrılmaktadır. Yan tümcenin yüklemine (eylemsi) eylem çekimi yoktur. Kendine özgü eklerle ad gibi çekimlenir, öznesiyle tamlama kurabilir. Ayrıca, temel tümcenin yüklemi kurallı tümcelerin sonunda bulunur; yan tümcenin yüklemi kurallı tümcelerin sonunda bulunmaz.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Türkçede yan tümcelerin büyük bir kısmı, bağımsız bir yargı taşımayan, ancak bir üst tümceye (temel tümceye) bağlanarak bu tümce içinde çeşitli işlevler üstlenen yapılardır. Altıncı örneğimiz *Oktay evden*

çıkınca Filiz bizi aradı tümcesine tekrar dönersek, bu tümcedeki *Oktay evden çıkınca* dizimi (yan tümcesi), temel tümcede anlatılan olayın ne zaman ve nasıl gerçekleştiğini bildirdiğinden bu yan tümce, temel tümcede *belirteç* işlevi üstlenmektedir. *Benim döneceğimi Selçuk biliyordu* örneğinde, *-i* ekini taşıyan yan tümce (*benim döneceğim*), temel tümcenin *nesnesi* ya da *-i* durumundaki tümleci olmaktadır. *Senin üzülmen bizi de üzdü* örneğinde ise, birleşik tümcenin öznesinin (*senin üzülmen*) bir yan tümceden oluştuğu görülmektedir. Son örnek olan *Burçin'in kokladığı güller soldu* tümcesinde ise, yan tümce (*Burçin'in kokladığı*), bir adı (*güller*) nitelediğinden sıfat işlevi yüklenmiştir. Buradan hareketle yan tümcelelerin özne, sıfat, ad, belirteç ve tümleç gibi sözcüklerin yerine kullanılabilen ve temel tümcede bu sözcüklerin taşıyabilecekleri sözdizimsel işlevleri üstlenebilen yapılar olduğu söylenebilir.

Yan tümcenin eylemi, aldığı ekler bakımından temel tümcenin eylemine göre bazı farklılıklar göstermesine rağmen, bağımsız bir önerme gibi kendi öğelerini yönetebilir. *Oktay evden çıkınca Filiz bizi aradı* örneğinde, *çık-* eylemine bağlı olarak yan tümcede bir *özne* (Oktay) ve yön bildiren *-den* tümleci (evden) bulunmaktadır. Temel tümcede ise, *ara-* eyleminin yönetiminde bir özne (Filiz) ile bir *-i* tümleci (bizi) bulunmaktadır. (7)de (*Benim döneceğimi Selçuk biliyordu*), yan tümce temel tümcenin anlamını tamamlayan zorunlu bir ögedir ve temel tümcenin *-i* tümleci olarak karşımıza çıkmaktadır. Yan tümcenin eyleminin (*dön-*) yönetiminde yalnızca özne (*ben*) bulunmaktadır. Yan tümcenin eylemi, bir taraftan kendi öznesiyle bir tamlama kurarken (*ben-im döneceğ-im-i*), bir yandan da temel tümce için gerekli olan *-i* tümleci ekini almaktadır. (8)de (*Senin üzülmen bizi de üzdü*), yan tümce temel tümcenin öznesi durumundadır. Yan tümcenin eylemi bu örnekte de öznesiyle bir tamlama kurmuştur (*sen-in üzülme-n*). (9)da (*Burçin'in kokladığı güller soldu*), temel tümcenin öznesi (*güller*) bir yan tümce tarafından nitelenmektedir. Böylece, yan tümce temel tümce içinde sıfat işlevi üstlenmektedir. Bu örnekte, temel tümce ile yan tümce bir ögeyi ortak olarak kullanmaktadır (1. *Burçin gülleri kokladı*; 2. *Güller soldu*). *Güller* sözcüğü hem temel tümcenin öznesi hem de yan tümcenin *-i* tümlecidir (belirtili nesne). Yan tümcenin eylemi (*kokla-*) bir özne (*Burçin*) ile bir belirtili nesneyi (*gülleri*) yönetmektedir: *Burçin gülleri kokladı*. Bu son örnekte, temel tümcenin öznesi, aynı zamanda yan tümcenin belirtili nesnesidir.

Yan tümce konusunda ilk detaylı araştırmayı yapanlardan biri olan B. Göğüş (araştırmacı yan tümce yerine cümlemsi terimini kullanır), **yan tümcelerde öznelerin** bağımsız tümce öznelerine göre değişik şekiller gösterdiğini vurgular (Göğüş 1969:91 ve sonrası):

1. *-mek*'li eylemler ve ulaçlarla kurulmuş yan tümcelelerin özneleri adın yalın halinde bulunur:

(10) *Sakine Çiçek*, kocasını *savunmak* istedi. (A. Ağaoğlu, *Yüksek Gerilim*).

(11) Uğur, *Ankara*'ya *dönmek* istiyordu. (C. Kavukçu, *Adı Yok*)

(12) Şu *Adnan* da doçent *olduğundan beri* övünmekten yorulmadı. (Z. Ankara, *Uykunun Ayak Sesleri*)

(13) *Biz gideli* bu yerlere bir hal olmuş... (S. Çokum, *Rozayla Ana*)

2. *-me*, *-iş* ekleriyle kurulan eylemlik yan tümcelerinde özneler yüklemle ad tamlaması durumunda bulunur:

(14) *Seyyar satıcılar-ın* yataklı vagona girme-si... (O. Atay, *Demir Yolu Hikâyecileri*)

(15) *Otobüs-ün geliş-i* ikisini de bu sıkıntılı durumdan kurtardı. (C. Kavukçu, *Adı Yok*)

(16) *Sen-in o bakış-in*... (A. Kutlu, *Eski Bir Türkiye Ağıt*)

3. *Ortaçlar* kendi kurduğu yan tümcede özne, nesne, dolaylı tümleç gibi öğelerinden birini belirtir. Buna göre ortaç yan tümcelerinde özneler üç durum gösterir:

a. Ortaç kendi öznesinin sıfatı oluyorsa, bu durum bir sıfat tamlamasına benzediğinden özne ile yüklem arasında birleştirici bir ek bulunmaz:

(17) Kuzeyden *esecek rüzgâr*...

(18) Sokakta *oynayan çocuğa*...

(19) Dalından *koparılmış yemişleri*...

Yukarıdaki örneklerden *esecek*, *oynayan* ve *koparılmış* sözcükleri *ortaç*; *rüzgâr*, *çocuğa* ve *yemişleri* sözcükleri ise *öznedir*.

Ancak, ortacın öznesi kendinden önce gelirse, özne ortaçla ad tamlaması kurar:

(20) Sara *aşçı-n-ın geldiğ-i-ni* haber verdi. (M. Ş. Esendal, *Saide*)

(21) *Adam-in* yere *bakan-ı*, *su-yun* yavaş *akan-ı* (Atasözünden)

Yukarıdaki ortaç yan tümcelerinde *aşçı*, *adam* ve *su* sözcükleri *özne*; *geldiğini*, *bakanı* ve *akanı* birimleri ise *ortaçtır*.

b. Ortaç, kurduğu yan tümcede kendi nesnesinin sıfatı oluyorsa, öznesi ile ad tamlaması yapar. Bu çeşit ortaçlar *-dik* ve *-ecek* ekleriyle kurulanlardır:

(22) (*Ben-im*) *Vazgeçeme-y-eceğ-im* tek insan, (...) (İ. Tarus, *Süzülmüş Gün Işığ*)

(23) *Sedirler-in dayan-dığ-ı* duvarlar kirlidir. (D. Aslaner, *Uçurt/ma*)

(24) *Ben-im evlen-diğ-im* adam yok. (F. K. Barbarosoğlu, *Karanfilli Kavga*)

(25) *Öğretmen-in bize ver-eceğ-i not...*

(26) *Alkol-ün neden ol-duğ-u felaketler...*

Yukarıdaki ortaç yan tümcelerinde, *ben, sedirler, öğretmen ve alkol* sözcükleri özne; *vazgeçemeyeceğim, dayandığı, evlendiğim, vereceği ve neden olduğu* yapıları ortaç; *tek insan, not, duvarlar ve felaketler* sözcükleri ise ortacın nesnesidir.

4. *-me, -iş* ekiyle yapılmış eylemliklerin ve *-dik, -ecek* ekiyle yapılmış ortaçların özneleri, bu eylemsilere gelen iyelik ekleri ile belirtilebilir:

(27) Birden yeni bir şehirdeyiz, yeni bir hayata başla-ma-mız kolay olur, (...)
(F. K. Barbarosoğlu, *Karanfilli Kavga*)

(28) Memurları bil-diğ-im memurlardı. (F. Kayacan, *Gibiciler*)

(29) Kavuşmayı ümit et-tiğ-in insan yanı başında. (F. K. Barbarosoğlu, *Karanfilli Kavga*)

(30) Mukavvaya benzettiği kalın deriyi iki tarafı keskin incecik, sapsız bıçağıyla kes-iş-i-ne, ağzına bir avuç çivi doldur-uş-u-na, sonra bunları birer birer, İstanbul'da gördüğü maymun gibi avurdandan çıkarıp ayakkabıların altına çabuk çabuk mihla-yış-ı-na, deri parçalarını, pis bir suya koyup ıslat-ış-ı-na, mundar çanaktaki macuna parmağını daldırıp tabanlara sür-üş-ü-ne, hepsine bakıyordu. (R. H. Karay, *Eskici*)

Örneklerde eylemsilere ulanan iyelik ekleri, (27)de çoğul I. kişiyi; (28)de tekil I. kişiyi; (29)da tekil II. kişiyi; (30)da tekil III. kişiyi belirtmektedir.

3. Yan Tümce Türleri ve İşlevleri

F. Erkman-Akerson'a göre, Türkçede yan tümceler genellikle sözdizimsel özellikleri ve tümce içindeki işlevleri göz önünde bulundurularak üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bunlar *sıfat işlevli yan tümceler, özne/tümleç yan tümceleri ve belirteç yan tümceleri*dir. F. Erkman-Akerson, bir başka temel ayrımın da, yan tümcelerin aldıkları çekim eklerine göre yapıldığını vurgular. Burada birinci grubu, eylemleri yüklem ekleri gibi çekimlenen yan tümceler oluşturur. Bunlar tam donanımlı yan tümceler olarak da adlandırılır. Örneğin dilek-koşul yan tümceleri bu gruba girer. İkinci grubu da eylemleri çekimsiz olan yan tümceler oluşturur. Bunlar tam donanımlı olmayan yan tümcelerdir. Örneğin, sıfat işlevli yan tümceler bu grup içinde yer alır (Erkman-Akerson ve Ozil 1998: 332).

Türkçede yan tümce konusunu ayrıntılı irdeleyenlerden biri olan Eser Erguvanlı-Taylan ise, Türkçedeki yan tümcelerin özellikle eylem yapıları açısından *çekimli eylemli yan tümceler ve çekimsiz eylemli yan tümceler* olmak üzere ikiye ayrılabilirliğini vurgular. Araştırmacıya göre *eylemi çekimli olan yan tümcelerde,*

temel tümcede olduğu gibi zaman, görünüş ve kip karşıtlıkları ve şahıs ekleri eylemin üzerinde gösterilebilir. (Erguvanlı-Taylan 1993:162-163). Araştırmacı konu ile ilgili şu örnekleri verir:

- (31) a. Osman [biz de onun takımına girelim] arzu etti.
b. [Sen burada oturuyorsun] sanıyordum.
c. Ayşe Hanım [biz yemeğe kalabiliriz] diye çok hazırlanmıştı.
d. [Tam dışarı çıkıyordum] ki telefon çaldı.
e. [Evden biraz daha erken çıksaymışız] trene yetişecektikmişiz.

E. Erguvanlı-Taylan, köşeli parantez içinde gösterilmiş olan yan tümcelerin eylemlerinde şahıs ekleri ve zaman, görünüş, kip eklerinden de bir veya ikisinin bulunmakta olduğunu, ancak bu tür yan tümcelerin Türkçede sınırlı sayıda olduğunu vurgular. Araştırmacıya göre, eylemi çekimsiz olan yan tümcelerde ise temel tümcenin eyleminde belirtilen zaman, görünüş ve kip karşıtlıklarının hepsi gösterilemez. Kişi eki ise, ancak belirli yan tümcelerde adlara özgü olan iyelik eki şeklinde ortaya çıkar. Türkçedeki yan tümcelerin çoğu çekimsiz eylemlidir; yani, tam donanımlı değildir. E. Erguvanlı Taylan bu yan tümce türü içinde şu örnekleri verir:

- (32) a. [Sana tavsiye ettiğim kitabı] okudun mu?
b. [Bana tavsiye edilen kitap] bu değildi.
(33) a. [Bunu onun yazdığından] eminim.
b. [Senin artık bir iş bulman] lazım.
c. [Ona bir iş bulmak] lazım.
(34) a. [Ona hemen telefon edip] bu haberi vereyim.
b. [Onu tanıyınca] çok seveceksin.
c. [Sabah uyandıgımda] saat onu geçiyordu.
d. Ona [şişarayı bırakması] için çok dil döktüm.
e. [Kararımı verdikten] sonra değiştirmem.

Araştırmacı, (32), (33) ve (34)te eylemi çekimsiz olan yan tümcelerin, işlevlerine göre sınıflandırılarak verildiğini vurgular. Örneklerden (32)de ortaç yan tümceleri, (33)te çeşitli tümleş yan tümceleri, ve (34)te de belirteç yan tümceleri verildiğini belirtir (Erguvanlı-Taylan 1993:162-163).

Buraya kadarki söylediklerimizden hareketle, Türkçede yan tümceleri, eylem yapılarına göre, *çekimli eylemli yan tümceler* ve *çekimsiz eylemli yan tümceler*; tümce içindeki işlevine göre de *sıfat*, *özne*, *tümleş* ve *belirteç* işlevli yan tümceler olarak sınıflandırmak mümkün olacaktır.

3.1 Çekimli Eylemli Yan Tümceler

Yukarıda değindiğimiz gibi, eylemi çekimli olan yan tümcelerde, aynı bir temel tümcede olduğu gibi zaman, görünüş, kip karşıtlıkları ve şahıs ekleri eylemin üzerinde gösterilebilir; başka bir deyişle, bunlar tam donanımlı tümcelerdir.

3.1.1 Dilek ve koşul bildiren yan tümceler

Kimi birleşik tümcelerde yan tümcenin yüklemi dilek-koşul kipiyle ya da koşul birleşik zamanla çekime girmiş sözcüklerden oluşmuştur. Bu tür birleşik tümcelerde, temel tümcenin verdiği kavram, genellikle bir koşula bağlanır, kimi kez de yan tümcenin dilek, istek ya da buyruk bildirdiği olur. Dilek ve koşul bildiren yan tümcelerle oluşmuş birleşik tümcelerde birden çok yan tümce bulunabilir.

(35) *Yedi mahalle bir araya toplanıp da kırk gün kırk gece anlatsak bu dert yine bitmez...* (H. R. Gürpınar, *Misafir*)

(36) *Benim için prensler düşlese bile, kendine hayat arkadaşı olarak seçmişti beni.* (C. Aktaş, *Sarete*)

(37) *Artık kimin kızına söz kesildiyse, kimin oğlu asker olduysa, kime dışardan konuk geldiyse, kime kampanyadan araba çıktıysa, kim memleketine gittiyse, nerede yaş günü varsa, kimde mevlüt okunuyorsa, kim kocasından ayrılmışsa sacağı sacağına yayardı dört bir yana.* (R. Dikmen, *Sonrası*)

(38) *Annemin dediği kızlardan biriyle evlenseydim, hem dantel örer, hem televizyon seyrederdi.* (F. Karabıyık Barbarosoğlu, *Karanfilli kavga*).

3.1.2 Temel tümceye ki bağlacıyla bağlanan yan tümceler

ki bağlacı, sonuna geldiği tümceyi, bir temel tümceye neden, sonuç, açıklama belirterek bağlar.

(39) *Kalbimden öylesine bir yel esecek ki, o zaman bütün gözyaşlarını şu dünyaya dökeceksin ve kuru gözlerle bakıp kalacaksın.* (D. Yılmaz, *Gel İçimde Ağla*)

(40) *Niye olduğunu bilmeden tam yine koşmaya başlayacaktım ki, yıkık sur kapısını gördüm yanımda.* (E. Öz, *Sular Ne Güzelse*)

(41) *İnsanoğlunun, farkında olmadan alıştığı öyle şeyler var ki, onların bizim için ne kadar kıymetli olduğunu, ancak elimizden almak istedikleri zaman anlıyoruz.* (F. Erdinç, *Fes*)

3.1.3 Soru ekiyle temel tümceye bağlanan yan tümceler

Yan tümcelelerin bir bölümü de soru ekiyle temel tümceye bağlanır. *mi* soru eki, kimi kez, soru niteliğini yitirerek tümceler arasında bağlama görevi yapar. Bu tür tümceler, biçimsel olarak soru tümcesi olmalarına karşın çoğunlukla zaman kavramı taşıyan ve durum belirten sözcükler olduğundan temel tümcenin *belirteci* gibi görünen tümcelelerdir.

(42) *O kara kuru, kısa boylu zayıf çocuk gülmeye bir başladı mı* dişleri ortalığa saçılırdı. (B. Günel, *Benim Canım Arkadaşım*)

(43) *Bahar geldi mi*, biz hepimiz bahçelere dökülürdük. (Ö. Seyfettin, *Bahar ve Kelebekler*)

(44) Dişleri sarıydı, üstüsteydi biraz, uçları tırtıklıydı ama *güldü mü* sonuna kadar parlardı. (T. Uyar, *Dön Geri Bak*)

Bu bağlamda, *mi* ekinin ulaç yan tümcesi kuran *-ince* ekiyle eşdeğer görevde olduğu düşünülebilir:

(45) *O geldi mi* herkes neşelenir = *O gelince* herkes neşelenir.

3.1.4 İlgeçli yan tümce

Temel yargının bütünleşmesini sağlayan bir yan tümce türü de ilgeçle kurulanlardır. Türkçede, özellikle *gibi* ilgecinin yüklemden sonra kullanılmasıyla bu tür yan tümceler oluşur. Yan tümce bir ad gibi ilgeçle birlikte kullanılır:

(46) Kemal, *annesini duymamış gibi* bisikleti yalpalatarak bir kez daha döndü avlunun içinde. (A. Ağaoğlu, *Yüksek Gerilim*)

(47) Nasıl oldu ben de bilmiyorum; birdenbire olduğum yerde *çok uzun bir uykudan uyanmış gibi* doğruldum ve etrafıma şaşkın şaşkın bakmağa başladım. (A. H. Tanpınar, *Bir Yol*)

(48) Sonra *kendi kendine murıldanır gibi* konuşmaya başladı. (O. Kutlar, *İshak*)

(49) Belindeki önlüğü çıkarmaya uğraşılıyor, *cevap arıyor gibi*, düşünüyordu. (S. F. Abasıyanık, *Mahalle Kahvesi*)

3.1.5 değil olumsuzluk koşacıyla temel tümceye bağlanan yan tümceler

Ad tümcelelerinin olumsuzlarını kuran *değil* koşacı, her türlü tümceye bağlanabilen olumsuz yan tümceler de kurar:

(50) *Kalbi bedeninin bulunduğu yerde değil*, onu sevdiği özlediği anılara bağlayan düşleri bulduğu; (...) yerlerdedir. (M. Daniş, *Son Hüzün*)

(51) *Tabiatın halkettiği mevsimler gibi ömrü ancak iki üç aydan ibaret bir bahar değil*, kokuları ebediyen baş döndüren, renkleri ebediyen mesteden ve

rüzgârlarının ilâhî yelpazeleri insanı müebbeden okşayan ilâhî bir bahar yaratmıştı. (N. S. Örik, *Şair Necmi Efendi'nin Bahar Kasidesi*)

(52) Osmanlı'nın tarihî gerçekleri beni birinci dereceden ilgilendirmiyor, *bana vesikalar değil*, özel hayatlar lâzım. (N. Bekiroğlu, *Akşamın Ağası*)

3.1.6 İkilemeli Yan tümce

Yan tümcelerin bir türü de kökteş iki çekimli eylemin olumlu ve olumsuz biçimlerinin ikileme kurmasıyla kullanılır ve temel tümceye zaman bakımından (-ir, -mez ekleri) *hemen, derhal, o anda* kavramlarını verir (Hatipoğlu 1972:151):

(53) *İsmail bey, gelir gelmez* hortumla kahvehanenin önünü ve etrafındaki beton zemini ıslattı. (D. Çetin, *Sonradan Görme*)

(54) *Onu her defasında görür görmez* ürperdim, onda saadetlerin, hasretlerin, beklenen şeylerin bütün güzelliğini ve şiirini duydum. (A. H. Tanpınar, *Bir Yol*)

(55) Beyşehir'den daha yola *çıkarmaz* Erenler'in uzak bir oavadan alıp getirdiği sert bir rüzgâr sizi karşılayacaktır. (K. H. Koray, *Kavaklıkoz Hanında Bir Vak'a*)

3.1.7 Kalıplaşmış Yan tümce

Bazı yan tümceler de *istemek* ya da *demek* gibi eylemlerle kalıplaşmıştır:

(56) *Bizler istesek de istemesek de* bir gün kaderimizle yüzleşeceğiz.

(57) *Çakıcı derler* bir efe Aydın dolaylarında yaşamıştı (V. Hatipoğlu).

(58) *İster öne git, ister geri*; dünyanın denizleri biter efendi... (H. Taner, *On İkiye Bir Var*).

3.2 Çekimsiz Eylemli Yan Tümceler

Eylemi çekimsiz olan yan tümcelerde temel tümcenin eyleminde belirtilen zaman, görünüş ve kip karşıtlıklarının hepsi gösterilemez. Kişi eki ise, ancak belirli yan tümcelerde adlara özgü olan iyelik eki şeklinde ortaya çıkar. Türkçedeki yan tümcelerin çoğu çekimsiz eylemlidir, yani tam donanımlı değildir. Bu tür yan tümceler *eylemsilerle* (eylemlilik, ortaç, ulaç) kurulan tümcelerdir. *Eylemsiler* 'eylemden türedikleri halde ad, sıfat, bağlaç görevlerinde de kullanılan ve yan önerme (yan tümce) kuran çifte görevli sözcüklerdir.' (Gencan 1979:378).

Atatürk... yüreği yufka bir adam manzarasıyla *görünmek* istemezdi. Buna rağmen çok defa bir arkadaşının ölümüne saatlerce hüngür hüngür *ağladığını*, bir kurban kesme merasiminde *boğazlanan* koyunun *deprenişlerini* görmemek için başını *çevirdiğini* ve harp meydanlarında düşman cesetlerine gözleri *sulanarak baktığını* yakından *görenler* arasındayım. (Y. K. Karaosmanoğlu)

Bu paragrafta, italik harflerle yazılan sözcükler birer *eylemsidir*. Her eylemsi, kurduğu önerme ile birlikte, türlü yönlerden, temel önermenin tümleyicisi olur:

(59) Yukarıdaki tepeye *tırmanmaya başladı*. (A. H. Müftüoğlu)

(60) *Haksızlık eden* başları bir gün *koparırlar*. (T. Fikret)

(61) Ayak sesi *işittikçe* yüreğim *titriyordu*. (R. N. Güntekin, *Çalı Kuşu*)

(62) Havaya *fişkiran* sular, ışıltılarla yeniden havuza *akıyordu*.

Bu tümcelerin her birinde eylem soyundan ikişer sözcük olduğu gözlemlenmektedir (59)da *tırmanmaya* ve *başladı*; (60)ta *haksızlık eden* ve *koparırlar*; (61)de *işittikçe* ve *titriyordu*; (62)de *fişkiran* ve *akıyordu* sözcükleri). İtalik harflerle dizilen bu sözcüklerden, tümce sonundakiler bilindiği gibi yüklemidir. Diğerleri çift görevlidir. (59)da örnekte *tırmanmaya* sözcüğü bir hareket adıdır; *addir*. Eylem anlamlıdır; *tepeye* tümlecini alarak önerme kurmuştur. Bu bakımdan *eylem* gibidir. (60)ta örnekte *haksızlık eden* dizimi, *baş* adını niteliyor; doğal olarak *sıfattır*. Eylem anlamlıdır; bir öznesi var: *baş*. Önerme kurduğu için *eylem* görevindedir. (61)de örnekte *işittikçe* sözcüğü, tümcedeki iki yargıyı bağlıyor; *bağlaç* görevindedir. Eylem anlamlıdır, önerme kurmuştur; öznesi ve nesnesi var: *İşittikçe* Ş Kim? Ş Ben: *özne*; *İşittikçe* Ş Neyi? Ş Ayak sesi(ni): *nesne*. (62)de örnekte *fişkiran* ortacı, *sular* adını niteliyor; doğal olarak *sıfattır*. Eylem anlamlıdır; *sular* öznesini ve *havaya* tümlecini alarak önerme kurmuştur (*Sular havaya fişkırıyor*). Bu bakımdan *eylem* gibidir. Türkçede yan tümcelerin en büyük özelliği, özne, nesne, tümleç alabilmeleridir. Daha doğrusu, özne nesne, tümleç aldıklarından dolayı yan tümce sayılırlar.

Eylemle eylemsiler birbirinden şu şekilde ayırt edilir:

1. Eylemler, kurallı tümcelerin sonunda bulunur. Eylemsiler kurallı tümcelerin sonunda bulunmaz.

2. Eylemler kişilere göre çekimlenir. Eylemsilerde eylem çekimi yoktur. Ad gibi çekimlenenler vardır.

3. Eylemler, temel ya da bağımsız tümceler kurar. Eylemsilerle ancak yan tümceler kurulur.

Eylemsiler görevleri ve anlamları bakımından üçe ayrılır:

1. **Adeylem** (*mastar* ya da *eylemlik*): Tümcede hem ad, hem eylem görevi olan;

2. **Sıfateylem** (*ortaç*): Tümcede hem sıfat, hem eylem görevi olan;

3. **Bağeylem** (*ulaç*): Tümcede hem bağ, hem eylem görevi olan sözcük.

3.2.1 Adeylem ya da eylemlik yan tümceleri

Bu tür yan tümceler, tümcede hem ad hem eylem görevinde bulunan *adeylemlerle* kurulurlar. Adeylemler, bir yandan bir eylem adı oldukları için ad, öbür

yandan da özne, nesne, tümleç aldıkları için eylem olan sözcüklerdir. *Mastar* ya da *eylemlilik* olarak da adlandırılan adeylemler, **-mak/-mek**, **-ma/-me**, **-ış/-iş** ekleriyle biçimlenirler. Eylemlilik ‘bir oluş ya da kılışın adı; daha doğrusu adlaşmış biçimidir.’ (Bozkurt 2000:244):

(63) Gene her ayrıntıya dek *bakmak*, uzakta kıyı şeritlerini, denizin yüzeyini ve bununla birlikte dünyanın tüm zamanlarını *düşünmek* istiyorum. (T. Özlü, *Eski Liman*)

(64) Sonraları onları *sevmekten* korktum. (C. Şakar, *Yolculuk*)

(65) Bülbül hikayeleri *anlatmayı* severdi Emeti teyze. (F. K. Barbarosoğlu, *Karanfilli Kavga*).

(66) Tabii Divan selamlık değil, selamlıkla harem arasında bir ara bölgeydi ve civarında kadınların *görünmesi* o kadar yadırganmazdı (...) (C. Aktaş, *Sarete*).

(67) Gündönümlerinde tavana yayılan lodos kızıklarını, yağmur öncelerinin küllü aydınlığını, bunların ilkten cama birikip ardından aşağıya doğru *akışını* ürpertiyle izliyordu. (Füruzan, *Çocuk*)

(68) Cumanın *gelişi* perşembeden belli olur. (Özdeyiş)

Örneklerdeki italik harflerle dizilen sözcükler eylemden türemiştir; birer işin, oluşun ve kılışın adıdır; eylem gibi tümleçleri, nesnelere vardır; bu tümleçlerle, nesnelere birer yan tümce kurmuştur ve birer yargı anlatmaktadırlar; bu bakımdan da eyleme benzerler.

3.2.1.1 Adeylemlerle kurulan yan tümcelerin işlevleri

Adeylemler, yan tümce kurmanın dışında, ad işleyişinde sözcüklerdir. Bu nedenle eylemlilikler ve bunların oluşturduğu yan tümceler, tümcelerde adların üstlenebileceği tüm görevleri alabilir, ayrıca, ad takımlarına belirten olarak girebilirler.

(69) [*Uzun zamandır Ayhan'ın eve gelişi*] gecikiyor.

(70) Can [*Sevda'nın tatile çıktığı*]-nı biliyor.

(71) Babam [*Hakan'ın işe girmesi*]-ne çok sevindi.

(72) [*Serkan'ın bu problemi çözeceği*]-nden emin değilim.

(73) [*Çöp dökmek*] yasaktır.

Örneklerde yan tümce olarak kullanılan dizimler, eylemlerine **-ış (gelişi)**, **-dik (çıktığını)**, **-me (girmesine)**, **-ecek (çözeceğinden)** ve **-mek (dökmek)** ekleri ulanarak adlaştırılmıştır. İlk dört örnekte, yan tümcelerin eylemleri özneleriyle birer tamlama kurmuştur: (Ayhan'ın eve gel-ış-i); (Sevda'nın tatile çık-tığ-ı-); (Hakan'-ın işe gir-me-si-); (Serkan'-ın bu problemi çöz-eceğ-i-). Bu yan tümceler, tüm tümce ögesi

tamam olan yapılardır. (70), (71) ve (72)de, yan tümcelerin özneleriyle temel tümcelerin özneleri birbirlerinden farklı olduğundan iki özne de yerinde kalmıştır:

TT: Can biliyor.

YT: Sevda tatile çıktı.

KT: *Can Sevda'nın tatile çıktığını biliyor.*

TT: Babam çok sevindi.

YT: Hakan işe girdi.

KT: *Babam Hakan'ın işe girmesine çok sevindi.*

TT: (Ben) emin değilim.

YT: Serkan bu problemi çözecek.

KT: *Serkan'ın bu problemi çözeceğinden emin değilim.*

Ancak, temel tümce ile tümleş yan tümcesinin öznesi aynı olursa, yan tümcenin öznesi tekrar edilmez:

TT: Cengiz pişman oldu.

YT: Cengiz kapıyı açtı.

KT: *Cengiz kapıyı açtığına pişman oldu.*

TT: Kardeşim çok sever.

YT: Kardeşim hız yapar.

KT: *Kardeşim hız yapmasını çok sever.*

TT: Beşiktaş emin.

YT: Beşiktaş kupayı alacak.

KT: *Beşiktaş kupayı alacağından emin.*

Bu tümcelerde, temel tümce ile yan tümcelerin özneleri aynı olduğundan özne yalnız temel tümcede kullanılmıştır. Buna karşılık, yan tümcelerin eylemleri, kendi özneleriyle tamlama kuran eklerini korumaktadır: *kapıyı açtığ-ı; hız yapma-sı; kupayı alacağ-ı*.

-iş ve *-mek* ekleriyle kurulan yan tümceler (69) ve (73)te bağlandıkları temel tümcede *özne* görevindedir. Bu nedenle bu örneklerde yan tümce ve temel tümce özneleri ortak olamaz. Ayrıca *-mek* ekiyle kurulan yan tümcelerin eylemlerine tamlama eki de getirilmez.

İncelediğimiz örneklerin tümünde, yan tümceler, eylemlerine durum ekleri ulanarak doğrudan temel tümceye bağlanmıştır. Birinci ve beşinci örnekte yan tümceler *özne* görevindedir. Diğer yan tümceler, ikinci örnekte *-i* tümleci (*çıktığı-nı*), üçüncü örnekte *-e* tümleci (*girmesi-ne*) ve dördüncü örnekte *-den* tümleci (*çözeceği-nden*) olarak kullanılmıştır.

a. Özne görevinde eylemlilik yan tümcesi:

Eylemlilik yan tümceleri, doğrudan ya da iyelik eki alarak, tümcede özne görevi yüklenir:

(74) *Gurbet gezmek* belimizi büktü. (K. Tahir, *Arabacı*).

(75) Fakat bu defa da *kardeşinin sokakta simit satması* küçük beyimizin azametine dokunur. (R. N. Güntekin, *Balta*)

(76) *Hiçbirinin konuşmayı* içli bir sessizliğe sebep oluyordu. (M. N. Özdemir, *Bayram Hediyesi*).

(77) *Otobüsün gelişi* ikisini de bu sıkıntılı durumdan kurtardı. (C. Kavukçu, *Adı Yok*)

b. Nesne görevinde eylemlilik yan tümcesi

Yan tümceler yüklemelerine ulanan çeşitli eklerle ada dönüşebilir. Ada dönüşmüş bir yan tümce ad gibi nesne olur:

(78) Karabacak köylü Durali *üç öküzden fazla olanını satmak* istiyordu. (N. Ahmed Nazım, *Karabibik*).

(79) Ne çok isterdi kızının *okumasını*. (R. Dikmen, *Sonrası*).

(80) *Bir gece daha uykusuz kalmayı göze alamamıştı*. (C. Kavukçu, *Adı Yok*).

(81) Güneş ışıldıyor, *görkemli bir yaz mevsiminin doğuşunu* muştuluyordu. (D. Özlü, *Evlenme Töreni*).

(82) Duydukları en küçük gürültüde, ikisi de gözlerini pencereye diyor, Ayvaz'ın sırtını kamburlaştırarak, *cama sürtünmesini, pencereyi açmalarını beklemesini* görür gibi oluyorlardı. (N. Cumalı, *Kaybolan*).

c. Dolaylı tümleş görevinde eylemlilik yan tümcesi

Eylemlilik yan tümceleri, özellikle çıkmalı (-den tümleci) ve yönelmeli tümleş (-e tümleci) olarak kullanılmaya elverişlidir. Bununla birlikte, eylemlilik yan tümceleri kalmalı tümleş (-de tümleci) göreviyle de kullanılır:

(83) Bir böceğin cırlıtısı, bir kuşun kanat çırpışı, yakınlardan gelen köpek havlaması, *gözlerini iri iri açarak çevreye dikkatle bakmalarına, tetikte durmalarına* yetiyor. (Z. Doruk, *Çal Dedim Klarneti Çocuğa*).

(84) Bizden duyduğu yorgun mutluluk bir yana, *halamın her şeye karşın hayata tutunuşuna, kendi kendisine yettiği gibi benden babama kadar hepimize de yetişmesine, üşengeçlik nedir bilmeyişine, altmış yaşında değil de on sekiz yaşında bir kızmış gibi tezcanlı oluşuna* hep imrenirdi annem. (H. Su, *Gülşefdeli Yemeni*).

(85) O kadar aşağılık bir hal almıştı ki, *var olmadan önce nefret ettiği Noter'e övgüler düzmekten, gelmiş geçmiş en büyük hikâye kişisi olduğunu söylemekten çekinmiyordu.* (A. Tunç, *Kırmızı Azap*).

(86) *Karşılıksız para verilmesinde, anlamadığım bir yan vardı.* (N. Güngör, *Sevgi Ekmektir*).

Eylemlik yan tümceleri, “kurucu öge” olarak, her zaman doğruca temel tümceye bağlanmaz; yan tümceler içinde de yer alabilir (Şimşek, 1987: 256):

(87) *O zaman Noter'in de kendi kaderinden kuşku duymaya/başladığını/hissettim.* (A. Tunç, *Kırmızı Azap*).

(88) Ben de tam o saatlerde *ekmek almaya/çıkmayı/unutmazdım.* (R. Dikmen, *Sonrası*).

(89) *Adnan'ı çabuk kaçmaya/mecbur etmekten/korkarak,/Kadri ona sıhhatli bir çehreyle güldü.* (M. C. Kuntay).

Örneklerde görüldüğü üzere, bir eylemlik yan tümcesi, temel tümcenin ögesi olabileceği gibi, başka bir yan tümcenin de ögesi olabilir. Örneğin, R. Dikmen'den alınan (88)de, -me'li eylemlikle kurulan birinci eylemlik yan tümcesi (ekmek almaya) yine -me'li eylemlikle kurulan ikinci eylemlik yan tümcesinin yönelmeli dolaylı tümleci görevindedir. İkinci eylemlik yan tümcesinde kendisine bağlanan birinci eylemlik tümcesiyle birlikte temel tümcenin -i tümleci görevindedir. (89)da ise

-me'li eylemlikle kurulan eylemlik yan tümcesi, -mek'li eylemlikle kurulan ikinci eylemlik yan tümcesinin yönelmeli dolaylı tümleci görevindedir. İkinci eylemlik yan tümcesi ise, bir ulaç yan tümcesinin çıkmalı dolaylı tümlecidir. *Korkarak* ulacıyla kurulan söz konusu ulaç yan tümcesi de temel tümcenin belirteç tümleci görevindedir.' (Şimşek 1987:256).

d. Yüklem görevinde eylemlik yan tümcesi

Adlar ve ad olarak kullanılabilen bütün dilsel birimler, ekeylem olarak ad tümcesi oluşturabilirler. Adeylem yan tümceleri de ad değerinde olduğundan, ekeylem olarak ad tümcesi kurabilirler:

(90) Ne var ki, durmuş saatlerin bir meziyeti, hiç değilse günde iki defa *doğru saati göstermesidir.* (H. Taner, *On İkiye Bir Var*).

(91) Bilirsiniz, bizim yeryüzünde önemsedüğümüz tek amaç iyiliktir ve *iyiliğimizi başkalarıyla üleşmektir.* (F. Kayacan, *Gibiciler*).

(92) Zamanın, dolayısıyla yaşamının şuuruna varabilmenin en iyi yolu *saatler ortasında yaşamaktır.* (H. Taner, *On İkiye Bir Var*).

(93) Kasabadan, sokak arkadaşlarından, evden *üç defa ayrılış, üç defa anaya dönüştür.* (T. Buğra, *Yarın Diye Bir Şey Yoktur*).

e. Belirten görevinde eylemlilik yan tümcesi

Eylemliklerin ve eylemlilik yan tümcelerinin ad işleyişinde olduklarının bir göstergesi de bunların ad takımlarında belirten göreviyle kullanılmalarıdır. Başka bir deyişle, eylemliliklerle kurulan yan tümceler, temel tümcenin öğelerinden birini tümler; birer ad gibi temel tümcedeki öznenin, nesnenin, tümleçlerden birinin tümleyicisi olur:

(94) Fakat yine de bozuk niyetlerimden duyduğum utanç ve *onu ebediyen kaybetmenin acısı* hep içimde kalacaktı. (M. Gülsoy, *Değiştikçe Aynı*)

(95) *Cahit Ağbi'nin İncilâ Abla'yla nişanlanmayışının nedeni* belirsizdi. (S. İleri, *Gelinlik Kızı*).

(96) Az sonra *salonun kapısının*, ardından da *dışkapının açılıp örtülüşünün sesi* duyuldu. (H. Su, *Gülşefdeli Yemeni*).

(97) Bu sözün söylendiği kadınlar gülümserdi, azıcık mahcup olur, *söyleyecek bir söz bulamamanın sıkıntısını* çekerlerdi. (F. Hepçilingirler, *Söylemek İstesem*)

(98) Zamanın olmadığı bir boyutta *bunu düşünmenin gülünçlüğünü* çabucak kavradım. (B. Uzuner, *St. Petersburg'da Feodor Diye Biri*)

(99) (...) daha uçta, birinci mevki güvertenin, denizin üstüne çıkan bir balkon halinde nihayetlendiği kısmın en ön sırasında ise, artık, *incecik burnumuzun denize değivermesiyle suların ikiye bölünüşünün doyum olmaz seyrine* dalıyordum. (Z. O. Saba, *Nevser*)

Örneklerde italik olarak dizilen eylemlilik yan tümcelerinden (94), (95) ve (96) özneyi; (97) ve (98) nesneyi; (99) dolaylı tümleci belirtmekte ya da tümlemektedir.

3.2.2 Ortaç yan tümceleri

Bu tür tümceler ortaçlarla (sıfateylem) kurulan yan tümcelerdir. Bilindiği gibi sıfatlar adları niteleyen sözcüklerdir. Ortaçlarda sıfat işlevinde kullanılan, eylemden dönüşmüş sözcüklerdir. Sıfatları adlardan kesin çizgilerle ayırmak olanaksızdır. Bu kural, eylemden dönüşmüş sıfat işlevli sözcükler için de geçerlidir: 'Varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat; özne, nesne, tümleç olarak yan önerme (yan tümce) kurdukları için de eylem gibi sayılan sözcüklere *sıfateylem* denir. Hem sıfat, hem eylem olan bu sözcüklere *ortaç* da denir' (Gencan 1979:372 ve sonrası): *Okula giden çocuk* diziminde, *giden* sözcüğü hem *okula* tümlecini hem de *çocuk* öznesini aldığı için *eylemdir*: *Çocuk okula gidiyor*.

Ortaçlar, türlü eklerle eylem tabanlarından türemişlerdir. Ortaç türetmeye yarayan eklerin başlıcaları şunlardır: *-an/-en*, *-ır/-ir*, *-ası/esi*, *-maz/-mez*, *-acak/-ecek*, *-miş/-miş* ve *-dik/-dik*. Sesli uyumuna göre bu ekler *-ır/ür*, *-muş/-müş*, *-duk/-dük* biçiminde değişikliğe uğrayabilirler.

(100) Yeni yeni yanmaya *başlayan* kasabanın ışıklarına bakıyor Rıfat. (C. Kavukçu, *Adı Yok*).

(101) İstanbul'a ormanlardan, dağlardan *gelen* o garip koku sinmiş. (H. E. Adivar, *Beyazlı Kadın*).

(102) Karşısındakinden onay *beklemeyen* sesinde inançla birlikte derin bir hayranlık vardı. (H. Bilen Buğra, *Tenha Bir Dünya*).

(103) Atı *alan* Üsküdar'ı geçti (Söylence).

Yukarıdaki örneklerde, italik harflerle dizilen sözcükler birer yan tümce kurmuştur: (100)de *yanmaya başlayan kasabanın ışıkları* yan tümcesinde: *başlayan*: ortaç (sıfatylem; yüklem); *kasabanın ışıkları*: özne; *yanmaya*: tümleçtir. (101)de *ormanlardan, dağlardan gelen o garip koku* yan tümcesinde: *gelen*: ortaçtır; öznesi: *o garip kokudur*; *ormanlardan, dağlardan* sözcükleri ise tümleçleridir. (102)de *karşısındakinden onay beklemeyen ses* yan tümcesinde: *beklemeyen*: ortaç; *ses*: özne; *onay*: nesne; *karşısındakinden*: tümleçtir. (103)te *alan*: ortaçtır; öznesi (*kimse*) düşmüştür; nesnesi: *atı* sözcüğüdür.

Türkçede en çok ortaç türeten eklerden olan *-en* biçimbirimi, bağlanacak tümcenin başında bir *özne* söz konusu olduğunda; *-dik* biçimbirimi ise, bağlanacak tümcenin (yan tümcenin) başında bir *düz tümleç* söz konusu olduğunda kullanılır (Derkunt 2001:128-129):

TT (Temel Tümce): Arkadaşım beni bekliyor.

YT (Yan Tümce) : Arkadaşım [çok konuşuyor] Ş Arkadaşım: *özne* (bağlanacak tümcenin başı)

KT (Karmaşık Tümce): [Çok konuşan arkadaşım] beni bekliyor.

TT: Çocuk hastaydı

YT: Çocuğu görüyorum. Ş Çocuğu: *düz tümleç* (yan tümcenin başı)

KT: [Gördüğüm çocuk] hastaydı.

3.2.2.1 Ortaçlarla kurulan yan tümcelerin işlevleri

1. Temel tümcenin öğelerinden birini tümler; yan tümce, bütün öğeleriyle birlikte bir sıfatmış gibi temel tümcenin öznesini, nesnesini ya da tümleçlerden birini niteler. Bu işlevdeki ortaçlar, genellikle niteledikleri birimleri özne ya da nesne olarak alırlar:

(104) *Pencerenin yakınlarına gelen* kuş kümesi, bazen şedit bir cıvıltı, aydınlık bir gürültü koparıyor, sonra susuyordu. (Ö. Seyfettin, Bahar ve Kelebekler).

- (105) Kadın *salonun bahçeye bakan* pancurlarını açtı. (N. Cumalı, *Kaybolan*).
- (106) *Eski gazete kağıtlarına sarılmış* paketlere uzandı. (A. Ağaoğlu, *Yüksek Gerilim*).
- (107) *Fes satan* hazır elbiseciler için zaten mesele yoktu; (F. Erdinç, *Fes*).
- (108) *Bu akıma uyan* Faruk Nafiz de Han Duvarları'ndan önce *bu temi ihtiva eden* manzumeler kaleme almıştır. (R. Şimşek)
- (109) *Hemen önünden geçen elektrik tellerine takılmış* bir uçurtma gördüm. (E. Öz, *Sular Ne Güzelse*)

Yukarıdaki örneklerde, ortaç tümceleri (104)te özneyi, (105)te belirtili nesneyi, (106)da dolaylı tümleci, (107)de ilgeç tümlecini nitelemektedir. (108)de *-en* ortacıyla kurulmuş iki ortaç tümcesi vardır; ilki, temel tümcenin öznesini; ikincisi, aynı tümcenin belirtisiz nesnesini nitelemektedir. (109)da ise, ilki *-en* yapıli ikincisi ise *-miş* yapıli olmak üzere iki ortaç tümcesi söz konusudur; ilk yan tümce, ikinci yan tümcenin dolaylı tümlecini; ikinci yan tümce ise, temel tümcenin belirsiz nesnesini nitelemektedir.

Sıfat işlevli yan tümce nitelediği ögeyle temel tümceye bağlanır. *Çocuk camı kırdı* gibi bir temel tümcede yer alan eylem (*kır-*) ile ad türü sözcükler (*çocuk, cam*) arasındaki bağlantıları sıfat işlevli bir yan tümce aracılığıyla da kurmak mümkündür:

- (110) Camı kıran çocuk
(111) Çocuğun kırdığı cam

Bu sıfat işlevli yan tümcelerin birincisi hareket noktamızı oluşturan önermenin öznesini (*çocuk*), ikincisi ise *-i* tümlecini (*camı*) nitelemektedir. *Kır-* eylemine *-en* ve *-dik* ortaç eklerini ulayarak elde ettiğimiz bu sıfat işlevli yan tümceleri temel tümceye şu şekilde bağlayabiliriz:

- (112) [*Camı kıran çocuğ*]-a müdür ceza verdi.
(113) [*Çocuğun kırdığı cam*] param parça oldu.

(112)de, kendi öznesini niteleyen sıfat işlevli yan tümce temel tümcede *-e* tümleci (dolaylı tümleç) işlevinde iken, (113)te, *-i* tümlecini (belirtili nesne) niteleyen yan tümce ise özne görevindedir. Aynı yan tümceler farklı görevler de üstlenebilirler:

- (114) [*Camı kıran çocuk*] okula gelmedi.
(115) [*Çocuğun kırdığı cam*]-ı babası yeniledi.

(112)de *-e* tümleci işlevindeki yan tümce (114)te özne; (113)te özne işlevindeki yan tümce ise (115)te *-i* tümleci görevindedir.

2. Adlaşmış ortaçlar, kurdukları yan tümcelerle birlikte temel tümceye, *özne*, *nesne*, *tümleç* olur. Ayrıca ekeylem olarak temel tümcenin *yüklemi* olur.

a. *Özne* görevli ortaç yan tümceleri

Özne olarak kullanılmaya elverişli ortaç yan tümceleri, daha çok *-en* ve *belirtme* ortaçlarıyla (*-dik* ve *-ecek* yapılı ortaçların iyelik eki almış biçimi olan *-diği* ve *-eceği* yapılı ortaçlar) kurulanlardır.

(116) *Atı alan Üsküdar'ı geçti.*

(117) *Serçeden korkan darı ekmez.*

(118) *Ağlamayı bilmeyenler de gözyaşı denizlerinde çırpınıp duruyorlar.* (D. Yılmaz, *Gel İçimde Ağla*)

(116), (117) ve (118)de, *özne* düşmekle birlikte, nitelenen ögenin varlığı sezilmektedir: *Atı alan Üsküdar'ı geçti: Atı alan (kimse); Serçeden korkan darı ekmez: Serçeden korkan (kimse); Ağlamayı bilmeyenler de gözyaşı denizlerinde çırpınıp duruyorlar: Ağlamayı bilmeyen (insanlar da).*

(119) *İktidarsız, çok renkli dünyamıza garip bir hiyerarşi getirdiği* ortadaydı. (A. Tunç, *Kırmızı Azap*).

(120) *Kahinliğimin* *sırf bu tesadüfe dayandığı* oybirliği ile kabul edildi. (H. Taner, *On İkiye Bir Var*).

(121) *Akıntının onu bir yerlere sürükleyeceği* daha baştan belliydi. (A. H. Haksal, *Kuşkonmazda Konuşan Adam*)

(119), (120) ve (121)de, *özne* işlevli belirtme ortaçları, sıfatlık görevinden kayarak özneleriyle ad takımlarına girmiştir: (*O-nun*) ... *garip bir hiyerarşi getirdiği-i; Kahinliğim-in* *sırf bu tesadüfe dayandığı-i; Akıntı-nın* *onu bir yerlere sürükleyeceği-i.* Böyle ortaçların özneleri kendilerini tamlayan adlar ya da adıllardır: (*O*) ... *garip bir hiyerarşi getirdi; Kahinliğim* *sırf bu tesadüfe dayanmaktadır; Akıntı* *onu bir yerlere sürükleyecek.*

b. *Nesne* görevli ortaç yan tümceleri

Nesne olarak kullanılan ortaç yan tümceleri, daha çok *belirtme* (ilgi) ortaçlarıyla kurulmuş olanlardır. *-en* ve *-miş* kuruluşlu ortaç tümceleri de *nesne* göreviyle kullanılır.

(122) *İşlerin kötü gittiğini* herkes biliyordu. (O. Atay, *Demir Yolu Hikâyecileri-Bir Rüya*)

(123) Gazetelerden kestiğim yazıları defterime yapıştırmakla uğraştığım bir sırada *gelen telefonun beni bu noktaya getireceğini* nereden bilebilirdim? (Y. Kopan, *Taammüden Cinayet*).

(124) Bir ara, *bir sigara ateşinin, oralarda, yorgun kayıkların hemen ötesinde ateşböceği gibi parlayıp söndüğünü* görür gibi oldum. (E. Öz, *Sular Ne Güzelse*).

(125) Sara, *Saide Hanım'ın İstinye'ye gittiğini, Nimet Hanım'ın da gece evde olmayacağını* söylüyordu. (M. Ş. Esendal, *Saide*)

(126) Bazılarına *o gün başıma gelenleri* anlattım. (B. Uzuner, *St. Petersburg'da Feodor Diye Biri*)

(127) *Ağlamayı bilmeyenleri, içindeki insanlık sevgisini yitirmişleri* gözyaşı denizlerinde boğmak için ağlıyorlar. (D. Yılmaz, *Gel İçimde Ağla*)

İlk dört örnekte, belirtme ortaçları sıfatlık görevinden kayarak kendi özneleriyle tamlama kurmuştur. *-en* ve *-miş* yapıları ortaçlarla kurulan son iki örnekte ise nitelenen ögenin varlığı sezilmektedir.

c. Dolaylı tümleç görevindeki ortaç yan tümceleri

Daha çok durum takılarıyla çekimlenen *belirtme* ortaçlarıyla *-en* yapıları ortaç bu görevde kullanılır.

(128) Öğretmen, *çocuğun her söylediğine* inanıyor gibi yapıyordu. (H. Balıkcısı, *Alabandada*)

(129) *Herhangi bir ağacın bir yıl, ne yılı, bir ay içinde iki kez yaprak açabildiğine* inanmazdım bir ay önce. (B. Karasu, *Dutlar*).

(130) *Sözlerinin çok basit, yetersiz, hatta gülünç karşılanacağından* korktu. (H. Bilen Buğra, *Tenha Bir Dünya*)

(131) *Kahveci yeni gelene* bir çay olsun getirmiyordu. (S. F. Abası Yanık, *Mahalle Kahvesi*).

İlk üç örnekte ortaçların özneleri tamlayan takısı almıştır (*çocuğ-un; ağac-ın; sözleri-nin*), son örnekte ise nitelenenin varlığı sezilmektedir: “yeni gelen (*kişiye*)”.

d. Yüklem görevinde ortaç yan tümcesi

Eylemlikle kurulan yan tümceler gibi, ortaçlarla kurulan yan tümceler de ekeylem olarak yüklem olabilir, dolayısıyla da ad tümcesi oluşturabilirler. Burada da en çok *belirtme* ortaçlarıyla *-en* yapıları ortaç görev alır:

(132) Bulabildiği *aradığıdır* aslında insanın. (K. Doruk, *Reis*).

(133) Benim inandığım tek şey, *Orhan'ın bu yarışı kazanacağıdır*.

(134) Evet, büyük işler yapacak insanlar (...) *insanları birer paçavra gibi kullanmasını bilenlerdir*. (S. Ağaoğlu, *Otuz Sene Sonra*)

Üç örnekte de adlaşmış ortaçlar, ekeylem olarak tümcelerde yüklem görevi üstlenmişlerdir.

e. *Belirten görevinde ortaç yan tümcesi*

Adlaşan ortaçlar, kurdukları yan tümcelerle birlikte ad takımlarına girer ve belirten olurlar. *-ecek* ve *-dik* yapılı ortaçların iyelik eki almış biçimleri çekilir. T. N. Gencan bu yapıdaki ortaçları belirtme ortaçları olarak adlandırır (Gencan 1979:386). Başka bir deyişle, *-diği* ve *-eceği* ortaçları, kendilerinden sonra gelen tümcelerin ögelerinden birini belirterek tamlar; yani sonraki tümcenin öznesine, nesnesine, tümlecine belirtme sıfatı olur:

(135) Yerde anneannesinden kalma, kendi elleriyle *dokuduğu* halı serili. (S. Kandoğmuş Şahin, *Kırağılar Vurmuş Gençliğine*).

(136) *Nuhbe Hanım'ın sözünü ettiği* insanlar geçmiş, göçmüşlerdi. (S. İleri, *Gelinlik Kız*).

(137) *İçinde akide şekerleriyle bir tek lokumun olduğu* pembe kâğıdı açmıştım. (S. İleri, *Gelinlik Kız*).

(138) Sakine'nin kırık aynasında *belki o günden sonra aylarca bakmayacağı* yüzüne bir kere daha baktı. (S. Çokum, *Rozalya Ana*).

(139) Daha kestirme bir ulaşımı sağlamak için *bizim istasyona uğramayan bir demiryolu yapılacağı* söylentileri de dolaşıyordu. (O. Atay, *Demir Yolu Hikâyecileri – Bir Rüya*)

(140) *Arkamızda güneşin kaybolup gittiği* tepenin ağaçları birdenbire mavimtrak ve soluk ışığa gömüldü. (S. Ali, *Ses*).

(141) *Hanife henüz bu misafir odalarına gelenlerin mevkilerinin daima yükseltildiğini* bilmiyordu. (H. E. Adıvar).

(135) ve (136)da ortaç yan tümcesi temel tümcenin öznesini belirtmektedir. (137)de, ortaç yan tümcesi temel tümcenin nesnesini belirtmektedir. (138)de, ortaç yan tümcesi temel tümcenin dolaylı tümlecini nitelemektedir. (139)da, iki ortaç yan tümcesi vardır. Gelecek zaman ilgi ortacıyla kurulan yan tümce, temel tümcenin öznesinin belirten görevinde iken, *-en* ortacıyla kurulan yan tümce ise, kendinden sonra gelen ikinci yan tümcenin öznesinin belirten görevindedir. (140)ta, ortaç yan tümcesi, temel tümcenin öznesinin belirten görevindedir. (141)de iki ortaç tümcesi var. Bunlardan geçmiş zaman ilgi ortacı ile kurulan ortaç tümcesi, temel tümcenin *belirtili nesnesi* görevindedir. *-en* yapılı ortaç ile kurulan ortaç yan tümcesi ise, ikinci ortaç yan tümcesinin öznesinin *belirten* görevindedir.

3.2.3 Ulaş (bağaylem) yan tümceleri

Ulaşlarla (ya da bağaylemlerle) kurulan yan tümcelere *ulaç* yan tümceleri denir. Ulaşlar, kurduğu önermeyi başka bir önermeye bağlayan eylemsilerdir. Bağaylemler, bir yandan birleşik tümcede iki tümceyi bağladığı için *bağlaç*, öbür yandan da özne,

nesne, tümleç aldıkları için *eylem* olan sözcüklerdir. Bağeylemlere *ulaç* da denir (Ediskun 1999:252): *Bugün Ankara'ya gidip dönecekler* tümcesinde, iki tümce görüyoruz: *Bugün Ankara'ya gidecekler ve dönecekler*. Bu iki tümceyi birbirine bağlayan *gidip* sözcüğü, *Ankara'ya* tümlecini ve *onlar* (gizli) öznesini aldığı için *eylem*dir.

3.2.3.1 Ulaçlarla kurulan yan tümcelerin işlevleri

Kurucu öge olarak ulaçlar ve ulaç tümceleri belirteç işleyişindedirler. Ulaç yan tümceleri, belirteç tümleci olarak bağlandıkları yüklem anlamını değişik açılardan etkiler. Kimi ulaç tümceleri, durum; kimileri, zaman; kimileri de neden kavramı taşır. Kimi ulaç tümceleri yargıları karşılaştırmaya yarar.

(142) Zavallılar böyle şeylerin olmaması için o kadar uğraştıkları halde, [*kadınlarına bir türlü söz geçirip*] bunun önünü alamazlar. (O. C. Kaygılı, *Çingene Kavgası*)

(143) Babam [*yirmi beş yıllık yalanı arkasından sürükleyerek*] içeri giriyor. (G. Kıvılcım, *Kasaba ve Yalanlar*)

(144) [*Sürgünler gelince*] cezaevinde bir derlenip toplanma, bir sıkışmadır başladı. (O. Kemal, *Dünyada Harp Vardı*)

Yukarıdaki örneklerde, köşeli parantez içinde gösterilen belirteç yan tümceleri eylemlerine *-ip*, *-erek* ve *-ince* ekleri ulanarak kurulmuştur. Bu türden yan tümcelerin özneleri eylemleri ile tamlama kurmaz ve eylemlerine getirilen ekler hiçbir zaman değişikliğe uğramaz. Bu yüzden, bu yan tümceler temel tümceye herhangi bir ek almadan doğrudan bağlanır ve temel tümceye neden, durum, zaman, vb. anlamlar katar: Örnek tümcelerimizden (142) ve (143)te *durum* (144)te ise *zaman* bildirmektedir.

a. *Ulama* yan tümcesi:

Bağlama ulacı ile (*-ip* yapıları ulaçla) kurulan yan tümceye *ulama yan tümcesi* denir. *Ulama* yan tümcesi tümleyici değildir, anlam bakımından bağımsız önermelere benzer. Genellikle, kişi ve zaman yönünden, bağlandığı tümce ile uyum içinde bulunur:

(145) Pencereye *bakıp* iç geçirdim. (A. Kekeç, *Atlas*).

(146) Sokak kapısında yine bir an *durup* düşündüm: (C. Şakar, *Yolculuk*).

(147) Annem geldi, beni *alıp* eve götürdü. (J. Devrim, *Kayıp Bahçenin Çocukları*)

-erek yapıları durum ulacıyla da *ulama* yan tümcesi kurulabilir:

(148) Havuzdaki kırmızı siyah balıklar yüzüğü yem *sanarak* arkasından seğirtiyorlar. (K. Şipal, *Yed-i Beyza*)

(149) Yalnız kalınca *gülümseyerek* odaya göz gezdirdi. (K. Tahir, *Arabacı*)

(150) İçini çekti, sonra gişe üzerinden bana doğru *eğilerek* anlatmaya başladı. (F. Kayacan, *Gibiciler*).

b. Durum ya da tarz bildiren yan tümceler

Durum ulaçlarıyla (*-erek, -e -e, -ken*) kurulan ve kendilerinden sonraki yan ya da temel tümcenin durum ya da tarz belirteci olan tümcelere denir. Durum tümceleri nitelik belirteci işleyişindedir; tıpkı nitelik belirteçleri gibi, kılış ya da oluşların türlü durumlarını, niteliklerini belirtirler. Bu nedenle durum tümceleri, tümce çözümlemesinde, *belirteç tümleci* olarak gösterilir (Şimşek 1985:268).

(151) Çizgili pijama altlığını *çekerek* şöyle bir dolandı avlunun ortasında. (A. Ağaoğlu, *Yüksek Gerilim*)

(152) Karanlık bir gecede şimşekler karayı ve denizi makinalı tüfek gibi *tararken* ve sinsi, zalim bir yağmur insanı biçare bir kedi yavrusu gibi kirlice *ıslatırken*, bir kararı uygulamak her zamankinden daha zor gelebilir insana. (Y. Balku, *Giz Dolu Çürüme Ayı*)

(153) Cadde boyunca tanıdıklarıyla *selamlaşarak* ilerledi, bazılarıyla ayak üstü kısa sohbetler yaptı. (D. Çetin, *Sonradan Görme*).

c. Zaman bildiren yan tümceler

Zaman ulaçlarıyla (*-ince, -r, -mez, -di mi?, -di mi -di?, -inceye kadar (dek, değin), -eli, -eli beri, -eliden beri, -di -eli, -dikçe, -diği ve -eceği (zaman), -meden, -dikten sonra, vb.*) kurulan ve kendilerinden sonraki temel tümcenin (ya da bir başka yan tümcenin) zaman belirteci olan tümcelerdir. Bu tümceler, ilgili buldukları yüklemle dile getirilen kılış ya da oluşu zaman yönünden belirleyip sınırlar:

(154) Dolabımdaki kavurma kavanozu *boşalınca* yenisi geliyordu. (B. Günel, *Benim Canım Arkadaşım*).

(155) Gözyaşları *kuruyalı* yıllar geçmiş. (S. Soysal, *Mal Ayrılığı ve Şampanya Kovası*)

(156) Gözlerini *açar açmaz* bir çığlık kopardı. (T. Yücel, *Üşüme*).

(157) Eski günlerinde bir *gürledi mi* dereden, bahçeden duyulur, karşı yamaçtan yankı verirdi sesi. (M. Hacıhasanoğlu, *İhtiyarın Ağaçları*)

(158) Karanlık iyice *çökünceye kadar* bir gülüşmedir, bir tartışmadır giderdi. (R. Dikmen, *Sonrası*).

(159) Güneş arkamızdaki sırta *gömüldükçe*, karşı taraftaki tepenin üzerine serpilmiş bulunan çam ağaçlarına gitgide kırmızılaşan bir ışık yolluyor, vadiyi süratle artan bir loşluğa terk ediyordu. (S. Ali, *Ses*).

(160) Ertesi gün erkenden eve *geldiğimde*, güler yüzle karşıladı beni zayıf olanı. (B. Uzuner, *St. Petersburg'da Feodor Diye Biri*)

(161) Camlar *silineceği zaman* kimse yaklaşmazdı yanına. (R. Dikmen, *Sonrası*)

(162) Tam dışarıya *çıkacakları sırada*, kapı çalındı. (Ş. Bulut, *Üstün Başarılı Öğretmen*)

(163) Hava yeni kararmaya başlamış, sokak kedileri çöp arabaları *gelmeden* ganimet toplama işine girişmişlerdi. (Y. Kopan, *Taammüden Cinayet*)

d. Karşılaştırma yan tümceleri

Karşılaştırma ulaçlarıyla (*-diği gibi*, *-diği kadar*; *-eceği kadar*, vb.) kurulmuş bulunan ve kendilerinden sonraki yan ya da temel tümcenin eylemiyle kendi eylemini, nitelik ya da miktar bakımından kıyaslayarak durum ya da nicelik belirteci görevinde bulunan tümcelerdir:

(164) Güz başında teyzemle birlikte onu *unutabileceğim kadar* uzaklara gittim. (C. Aktaş, *Sarete*)

(165) Birikmiş servetlerini yiyip her şeyi *olduğu gibi* muhafaza ediyorlar. (S. Ertem, *Bacayı İndir, Bacayı Kaldır*)

(166) Acıma duygusunu yitirmemiş insanlardan, *ölmeyeceğimiz kadar* ekmek parası denkleştirmeye uğraşırdık. (N. Güngör, *Sevgi Ekmektir*)

(167) Öğretmen, çocuğun her söylediğine *inanıyor gibi* yapıyordu. (C. Ş. Kabağaçlı, *Alabandada*)

e. Neden bildiren yan tümceler

Nedenlik ulaçlarıyla (*-diği*, *-eceği* [için, -den, -den dolayı], *-mek/-mesi için*) kurulmuş bulunan ve kendilerinden sonra gelen temel ya da bir başka yan tümcenin yapılış ve oluşundaki nedeni belirten, belirteç görevli tümcelerdir. Neden yan tümcesi kuran ulaçlar, genellikle ortaç eklerinden gelişme eklerle türetilir ve çoğu kez neden ilgeçlerine bağlanmış olarak kullanılır (*-mek/-mesi için* ulaçları bu kurala uymaz):

(168) Kalın sesli kadın evine *gittiği için*, öğle yemeğini yerken, kekeme karı, karşısındaki sedirde yalnız oturuyordu. (K. Tahir, *Arabacı*)

(169) Nicedir konağın yüzü yağlıboya *görmediğinden* kararıp çirkinleşmişti. (S. İleri, *Gelinlik Kız*)

(170) Bu gece kadayıf *kalmadığından* tatlı yemeden çıktılar. (K. Doruk, *Reis*)

(171) Ankara yolcuları arasında, trende yerinin emin *olmasından dolayı*, derin bir iç huzuriyle, garın mermer merdivenlerinden ağır ağır çıkıyor, (...) (B. S. Kunt, *Yataklı Vagon Yolcusu*)

4. Sonuç

Bu çalışmayla Türkçede henüz tartışmalı bir konu olan yan tümceler konusunu, belli bir temele dayandırdığımı düşünüyorum. Bu konu, Türk dilinin sözdizim düzleminde işleyiş sisteminin ortaya konulması noktasında büyük önem taşımaktadır. Bir temel tümce etrafında şekillenen bir ya da birden fazla yan tümceyle kurulu karmaşık tümcelerin kavranması ve çözümlenmesinde karşılaşılan güçlükler düşünüldüğünde, bu çalışmanın Türkçe öğrenen ve öğretenler için büyük yararlar sağlayacağı açıktır.

Önce yan tümcelerin biçimsel ve sözdizimsel özelliklerini sıraladım. Sonra, yan tümceleri eylem yapılarına göre ele alarak *çekimli eylemli yan tümceler* ve *çekimsiz eylemli yan tümceler* olmak üzere ikiye ayırdım. Eylemi çekimli olan yan tümceler (dilek-koşul tümceleri, *ki*'li tümceler bu gruba girer) oldukça sınırlı sayıdadır. Türkçede asıl yan tümceleri eylemi çekimli olmayan yan tümceler oluşturur. Eylemi çekimli olmayan yan tümceler eylemsilerle (eylemlik, ortaç, ulaç) kurulur. Eylemsilerle kurulan yan tümceler *eylemlik yan tümceleri*, *ortaç yan tümceleri* ve *ulaç yan tümceleri*dir. Bu türden önerme kuran ekleri örneklerle detaylı olarak inceledim. Yine bu çalışmayla Türkçede yan tümcelerin, bir bağımsız tümcenin bütün öğelerini taşıyabildiklerini; yani yüklem ve öznenin başka, anlam isterlerine göre nesne, dolaylı tümleç ve belirteç alabildiklerini örneklerle gösterdim. İşlev bakımından da yan tümcelerin tümce içinde *sıfat*, *özne*, *tümleç* ve *belirteç* işlevi üstlenen yapılar olduğunu ortaya koydum.

Sonuç olarak bu araştırma, hem Türkçede oldukça karmaşık bir konu olan yan tümce konusunu belli temellere dayandırmakta, hem Türkçenin sözdizimine ışık tutmakta, hem de birleşik tümcelerin çözümlenerek öğrencilere öğretilmesinde büyük yararlar sunmaktadır.

Kaynakça

- Bozkurt, F. 2000. Türkiye Türkçesi. Ankara: Hatipoğlu Yayınevi.
- Derkunt, J. Ü. 2001. La problématique traductologique entre l'anglais, le français et le turc. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Ediskun, H. 1999. Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erguvanlı-Taylan, E. 1993. Türkçede -DİK ekinin yan eklerdeki işlevi üzerine. Dilbilim Araştırmaları. Ankara: Hitit Yayınevi.
- Erkman-Akerson, F. ve Ş. Ozil 1998. Türkçede niteleme, sıfat işlevli yan tümceler. İstanbul: Simurg.
- Gencan, T.N. 1979. Dilbilgisi. Ankara: TDK Yayınları.
- Göğüş, B. 1969. Türkçede cümlesilerin kuruluşu ve temel cümlecige bağlanma şekilleri. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Hatipoğlu, V. 1972. Türkçenin Sözdizimi. Ankara: TDK Yayınları.
- Şimşek, R. 1987. Türkçe Sözdizimi. Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık.